

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ MİLLİ
HÜQUQLARIMIZIN BƏRPASI
(Dövlət dili haqqında ilk sənəd)**

Xaqan Əlirza oğlu BALAYEV
AMEA, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutuxaqan28@gmail.com

XÜLASƏ

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanda müstəqil dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra xalqın və dilinin adı bərpa edildi. AXC Nazirlər Şurası 1918-ci il iyunun 27-də “Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərar Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dövlət dili haqqında qəbul edilmiş ilk rəsmi sənəddir. Lakin qısa vaxtda yerli kadrlar hazırlamaq mümkün olmadığına görə AXC-nin mövcud olduğu müddət ərzində həmin qərar, əslində, yerinə yetirilməmiş qaldı. Yalnız Məclisi-məbusanın – Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk parlamentin iclasları Azərbaycan dilində aparılmış, sənədləri ana dilində hazırlanmış, kargüzarlığı da bu dildə aparılmışdı.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, dövlət dili, dövlət müəssisələri.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА
И ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАВ
(Первый документ о государственном языке)****РЕЗЮМЕ**

После объявления Азербайджана 28 мая 1918 года независимым государством - Азербайджанской Народной Республикой были восстановлены подлинные названия народа и его языка. 27 июня 1918 года Совет Министров АНР принял «Постановление о признании турецкого (азербайджанского-ред.) языка государственным и временном допущении в правительственных учреждениях употребления русского языка». Данное

постановление является первым официальным документом о государственном языке в течении всей истории азербайджанской государственности.

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, парламент, государственный язык, государственные учреждения.

AZERBAIJAN PEOPLE REPUBLIC AND THE ESTABLISHMENT OF OUR NATIONAL RIGHTS (The first document about state language)

SUMMARY

After the establishment of the Peoples Republic of Azerbaijan on May 28, 1918, as an independent state, the name of the nation and its language was returned. The Council of Ministers adopted a special resolution on June 27, 1918 “On the adoption of Turkish as an official language and on the temporary use of Russian in government offices”. It was the first official document on the official language in the history of Azerbaijan as a state.

Keywords: Azerbaijan People Republic, parliament, official language, government offices.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxılıandan və onun elan etdiyi Zaqafqaziya Federativ Respublikası süqut edəndən sonra Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandı. Sabiq Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan fraksiyasının 1918-ci il mayın 27-də Tiflis şəhərində keçirilmiş fəvqəladə iclasında M.Ə. Rəsulzadənin (Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri) sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura (Şurayi-Milli) yaratmaq qərarı alındı. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın İstiqlaliyyəti Haqqında Əqdnamə qəbul etdi və “Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Azərbaycan milləti “kulturnation (millət-mədəniyyət) statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa –statenation (millət-dövlət) statusuna qədəm qoydu. (7, s. 317).

Azərbaycanda ikihakimiyyətliyin hökm sürdüyü (Bakı quberniyası Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti altında idi) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hökumət orqanlarının hələ Gəncədə yerləşdiyi bir zamanda 1918-ci il iyunun 27-də AXC hökuməti “Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqətn hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında” qərar verdi. Bu qərar Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində dövlət dili haqqında ilk sənəd idi. Qərarı AXC Nazirlər Şurasının sədri F.X. Xoyski imzalamışdı.

A.Abdullayev “Şah İsmayıl Xətəının öz zamanında dövlət idarələrını Azərbaycan dilində aparmaq üçün xüsusi fərmanlar verdiyini” yazsa da (1, s.5), həqiqət bundan ibarətdir ki, elm aləminə belə fərmanlar məlum deyildir və alim hansı mənbələrə əsasən bu nəticəyə gəldiyini göstərməmişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə irad tutaraq, “türk dilinin dövlət dili olması üçün dekret verməyə bir cəsərət etməyiblər” yazması “dövlətli lisan” haqqında qərardan xəbərdar olmadığına görə yanlışlığa yol verdiyinə dəlalət edir. (5, s. 39).

AXC hökumətinin ilk ən mühüm qərarlar sırasında dövlət dili haqqında qərar verməsi təsadüfi deyildi. Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurucusu olan dövlət xadimləri Azərbaycanın başqa görkəmli ziyalıları ilə birlikdə bütün fəaliyyətləri ərzində Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışdılar. M.Ə.Rəsulzadə, H.B. Ağayev, S.M. Qənizadə və başqaları dil məsələlərinə həsr etdikləri məqalə və çıxışlarında bu mətləbə toxunmuşlar.

M.Ə. Rəsulzadə 1908-ci ildə qələmə aldığı “Yerli məktəblər” məqaləsində yazırdı: “Məktəblərin çoxusunda ana dili dərsi varsa da, dərsin özü və müəllimlərinin qədr və heysiyyəti yox dərəcəsidir. Ana dili dərsi o dərəcə bir əhəmiyyətsizliyə düçar olmuşdur ki, hər mütəəllim bilatənbiş dərindən qaçdığı kimi bir çox müəllimlər də artıq bir qeydsizlik bürüzə verirdilər və indi də çoxları qabaqkı surətlə davam etməkdə və müəllimliklərini ləng surətdə davam etməkdədirlər. Nə maarif idarəsi tərəfindən bir himayə, nə müəllimlər tərəfindən bir həmiyyəti-kəmalə, nə cəməət tərəfindən bir qeydkeşlik görən ana dilinin rəsmi varlığı həqiqi yoxluq dərəcəsinə gəlmişdi. Demək olar ki, hənuz indi də bu haldadır” (12, s. 225).

Həmin ildə yazdığı “İbtidai yerli məktəblər” məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə rus dilinin tədrisinə üstünlük verilməsinə qarşı çıxaraq, bunu “1881-ci ilin təlim layihəsinin yenidən elam və təsdiqi” kimi qiymətləndirirdi: “Yerli dilə əhəmiyyət verilməsindən bir nişan qalmamışdır. “Mənən və maddən əhəliyə köməkçi olmaq və gələcək məişətlərində rəhbər olmaq üçün” ana dilinə həftədə 6-ca saat veriliyor. “Rus milləti ilə tanış olub birləşmək üçün” rus dilinə tamam iki dəfə artıq olaraq həftədə 12 saat veriliyor. Böylə proqramın nə dərəcədə mənfəətsiz və kifəyətsiz olduğu hər kəscə məlum olduğu kimi görünüyor ki, məkatib müdiriyyətinə belə sabitdir” (10, s. 254-255).

1908-ci ilin noyabrında Dövlət dumasının maarif komissiyasında milli dillər barəsində müzakirələr zamanı dumada əksəriyyət təşkil edən oktyabristlərin yerli dillərə aid müləhizələrinə qarşı çıxan M.Ə.Rəsulzadə “Milliyyət və əyalət məsələləri” məqaləsini dərc etdirərək, onların iç üzünü açıb göstərmişdi: “Oktyabrist olan fon Anrep bu məsələ barəsində doklad etdikdə diyor ki, “əhalisinin çox hissəsi yerli əhalidən ibarət olan əyalətlərdə eləmək olar ki (kursiv M.Ə. Rəsulzadəninindir-müəllif), tədris milli ana dilində olsun... “Eləmək olar ki” sözünün “lazımdır ki” (kursiv M.Ə.Rəsulzadəninindir-müəllif) sözünə

təbdil olunmasına israr etdikdə fon Anrep bilirmisiniz nə bəyanat veriyor? O diyor ki, “bu məsələni şərtsiz qoymaq olmaz, zira öylə əyalətlər var ki, oralarda bəzi əhvali-xüsusi və mülahizəti-dövləti səbəbiylə ana dilini təbiiq etmək olmaz!..”

Oktyabristlərin bu mövqeyini hərtərəfli təhlil edəndən sonra M.Ə.Rəsulzadə bu nəticəyə gəlmişdi ki, “Öylə bir əyalətlərdən və təlimi-ibtidaisi ana dilində “ola bilənlərdən” biri də məlum olduğu üzrə Qafqazdır. Əcəba, Qafqazda mümkün olacaqmı ki, tədrisi-ibtidai ana dilində olsun? Əcəba, fon Anreplərin xüsusi mülahizat və siyasiyyati (kursiv M.Ə.Rəsulzadəninindir-müəllif) bu zavallı əyalətə aid olmayacaqmı?” (11, s. 265-266).

Dövlət idarələrində işlərin rus dilində aparılmasından bəhs edən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Həmişə “bizə dilimizi qanan hakimlər verin”, “bizi bizim dilimizi, adətimizi, rəftar və kirdarımızı bilən amirlər vasitəsi ilə idarə edin”... kimi tələblər virdi-zəbanımız olmuyubmu?” (12, s. 226). Belə vəziyyəti onunla izah edirdi ki, “... daima Qafqazın məmurları bilümmü... yerli əhalinin dilindən, adətindən, süluk və rəvişindən xəbəri olmayan İçəri Rusiya çinovnikləri olmuşdurlar” (12, s. 226).

AXC qurulanda da dövlət idarələrində rus, yaxud rusdilli məmurlar böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Dövlət dili haqqında qərar nəzərdə tutulurdu ki, “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək... bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin.” (4,93).

Qərardan sonra daxili işlər naziri Behbud ağa Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində bildirmişdi ki, “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi onu sevməkdən deyil, hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar” (6, s. 118-119).

Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənməsi üçün tədbirlər görürdü. 1919-cu ilin sentyabrında türk dilinin öyrənilməsi üçün kurslar təşkil edilmişdi və bu məqsədlə 351 min manat vəsait ayrılmışdı (2, s. 484).

Yerli azərbaycanlı kadrlar hazırlamaq çətin bir proses olduğuna görə, B.A.Cavanşirin nikbinliyinə baxmayaraq irəliləyiş baş verməmişdi, əslində qərar icra edilməmiş qalmışdı, idarələrdə kargüzarlıq rus dilində aparılırdı. Dövlət dili haqqında qərar qəbul ediləndən 13 ay sonra Məclisi-Məbusanda baş vermiş müzakirə də bunu təsdiq edir. Məclisi-Məbusanın 29 iyul 1919-cu il tarixli iclasının stenoqramından:

“Katib-rusca oxuyur.

Səslər-olmaz! Türkcəsi yoxmu?

Sədr (katibi saxlayır)-tərcümə ediniz.

Katib – tərcüməsi yoxdur, necə edim?

Sədr - rica edirəm, oxuyunuz. Məktub hökumət məmurları tərəfindən gəlmişdir. Özünüz bilirsiniz, məmurların dördü üç hissəsi rusdur.

M.Ə. Rəsulzadə (yerindən) – həpsi türkcə gəlmir. Başqaları da türkcə gəlmir.

Katib-rusca oxuyur. (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mustafa Vəkilov və Qara Ağazadə salondan çıxırlar)” (3, s. 896).

Dövlət idarələrindən fərqli olaraq, Məclisi-Məbusanda iclaslar və kargüzarlıq işləri türk dilində aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün tədqiqatçılarından biri olan N.Nəsibzadə yazır: “Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli əhali nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə adətən parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev belə bir məzmununda dərkənar qoyurmuş: “Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır” (9, s. 81).

Məclisi-Məbusanın iclaslarında da türk dilinin dövlət dili statusuna riayət olunmamasının qarşısı dərhal alınır və bu işdə M.Ə.Rəsulzadə xüsusi səy göstərirdi. 6 mart 1919-cu il tarixli iclasda katib mətni əvvəl rusca, sonra türkcə oxumaq istəyəndə, M.Ə.Rəsulzadə yerindən “əksinə olmalıdır” (9, s. 338), yenə həmin iclasda “layihələrin bir üzünü türkcə, bir üzünü rusca çap etmək” təklifi irəli sürüləndə “yalnız türkcə, rusca lazım deyildir” (9, s. 343), 17 aprel 1919-cu il tarixli iclasda katib mətni ruscaya tərcümə edərkən “tərcümə nə lazım” (9, s. 459) söyləyərək, iradlarını qəbul elətdirmişdi.

1919-cu il aprelin 14 -də “Əhrar” partiyası fraksiyasının Məclisi-Məbusanın Rəyasəti-Alisinə təqdim etdiyi qətnamə də bu məsələyə aid idi. Partiyanın sədri Ə.Əfəndizadənin imzaladığı layihədə təklif olunurdu ki, “Məclisi-Məbusanda söylənən rusca nitqlər türkcəyə bahəməyn-hal tərcümə edilməlidir.” Rusca çıxışlardan sonra bəzən kor-təbii olaraq rus dilində davam edən müzakirələrə fraksiya kəskin münasibətini bildirərək bəyan edirdi ki, “Məclisi-Məbusan müzakirələrində rusca müzakirə davam elədiyi müddətdə fraksiyamız nümayəndələri komisionlarda iştirak etməyəcəkdir” (9, s. 459-460).

Bu və başqa söylər nəticəsində Məclisi-Məbusanda türk dilinin dövlət dili statusu bərqərar olmuş və qorunub saxlanmışdı.

Dövlət idarələrində dövlət dili məsələsini tənzimləməyi nəzərdə tutan qərardan sonra 1918-ci il avqustun 28-də AXC hökuməti “Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdiril-

məsi” haqqında qərar qəbul etdi. Qərar da qeyd olunurdu ki, birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılmalı, eyni zamanda türk dili artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris olunmalıdır; ikinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində isə tədris dövlət dili olan türk dilində aparılmalı idi. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlükdə erməni və rus dillərində dərs keçilən paralel şöbələri ləğv olunmalıydı.

Milliləşdirmə tədbirləri nəticəsində şagirdlərin bir hissəsinin məktəbdən kənar qala biləcəyini nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin noyabrında öz qərarında dəyişikliklər apardı. Müəyyən edilirdi ki, “yaşayış məkanlarında cəmi bir təhsil müəssisəsi varsa, yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq tədrisin rusca aparıldığı paralel siniflər açılmalı, müəyyən yerdə eyni tipli bir neçə tədris müəssisəsi olarsa, onların bir hissəsi milliləşdirilməli, qalanlarında isə dövlət dili məcburi fənn kimi keçilməklə, tədris rusca aparılmalıdır” (2, s. 482).

Milli məktəb ideyasının reallaşması üçün digər mühüm tədbirlər də həyata keçirilməyə başlandı. 1918-1919-cu illərdə Gəncə müəllimlər seminariyası milliləşdirildi. Bakı, Şəki, Zaqatala, Ağdam və Şuşada ibtidai siniflər üçün müəllimlər hazırlayan kişi və qadın kursları açıldı. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürüldü. 1919-cu ilin noyabrında parlament Göyçayda iki realni məktəbin açılması haqqında qərar qəbul etdi. Türk dilində dərsliklərin hazırlanması üçün komissiya da yaradılmışdı.

AXC kalimiyyətinin maarif sahəsindəki ən mühüm xidmətlərindən biri parlamentin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli qanunu ilə Bakı Dövlət Universitetinin açılması idi. Türkdilli kadrlar olmadığına görə universitetdə tədris rus dilində aparılacaqdı. Elə bu səbəbdən layihənin tərəfdarları ilə (M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, S.M.Qənizadə, Ə.H.Qarayev, S.Ağamalıoğlu, və başqaları) yanaşı əleyhdarları da (Q.Qarabəyov, Y.Əhmədov, M.Əfəndizadə və başqaları) meydana gəldi və aralarında kəskin mübahisələr baş verdi. Məsələnin müzakirə olunduğu parlament iclasındakı çıxışında M.Ə.Rəsulzadə mübahisəyə yekun vuraraq söyləmişdi: “Burada universitetin açılması məsələsində iki fikir mövcuddur. Məsələyə müxalif olan münasibət onunla əsaslandırılır ki, bizdə kifayət qədər elmi kadrlar və mütəxəssislər yoxdur. Amma universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də, bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Lakin bu, başqa dildə də olsa, universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır... Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, doğma xalq içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər” (2, s. 486).

Qanunda da türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsinin xüsusi olaraq göstərilməsinə baxmayaraq, həmin maddə tətbiq olunmamışdı və Azərbaycanın Sovetlər qurultayı iki il sonra bu məsələ barəsində xüsusi qətnamə qəbul etməli olmuşdu.

Universitetə ilk qəbulda (cəmi 877 tələbə) azərbaycanlıların sayı yox dərəcəsində idi. Tarix-filologiya fakültəsinin 509 tələbəsindən yalnız 12 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu fakt universitetin açılmasını bir neçə il təxirə salmaq tərəfdarlarının hansı düşüncələrə əsaslandıqlarını aydınlaşdırır.

AXC hökumətinin dil sahəsindəki növbəti tədbiri dövlət dilinin orduda tətbiqi ilə əlaqədar idi. 1918-ci il noyabrın 1-də yaradılmış Hərbi Nazirlik həmin dövrdə dövlət strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ilk vaxtlar ona Nazirlər Şurasının sədri F.X. Xoyski özü başçılıq etmişdi. 1918-ci il dekabrın 25-də artilleriya generalı S.Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu (həmin vaxtadək nazirin müavini idi). Onun dekabrın 27-də imzaladığı ilk əmr orduda dövlət dilinin tənzimlənməsinə aid idi. 34 nömrəli həmin əmri ilə AXC-nin Hərbi Naziri "... orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoyurdu ki, bir ay müddətində heç olmasa komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradıldı və həmin kursların aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb edildi. Əsgərlərlə ünsiyyətin, təlimin ana dilində aparılması, heç şübhəsiz ki, şəxsi heyəti əsgəri xidmətə daha yaxından bağlayır, onların mənəvi-psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərirdi" (8, s. 397).

AXC-nin mövcud olduğu dövr ərzində dövlət dili ilə əlaqədar həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi obyektiv səbəblər üzündən mümkün olmasa da, təhsil sistemində, orduda ana dilinin tətbiqi sahəsində müsbət nəticələr əldə edildi. Ən başlıcası isə, Şərqdə ilk parlament olan Məclisi-Məbusan türk dilində fəaliyyət göstərərək, anadilli bir dövlət orqanı kimi bərqərar oldu və Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şərəfli yer tutdu.

AXC hakimiyyəti devriləndən sonra onun dövlət dili sahəsindəki söyləri Azərbaycanın Sovet hökuməti tərəfindən yeni tarixi və ictimai quruluş şəraitində davam etdirildi.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. B., 1958
2. Alışanlı Ş., Abdullayev H., İsayev N., Aslanov M. Azərbaycan Cümhuriyyətində mədəni quruculuq. Azərbaycan tarixi. 5 c. B., 2001
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). 1 c. B., 1998
4. Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqətdən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında.

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı.- Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990
5. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik. B., 1998
 6. Həsənov C. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması və onun tarixdə yeri.-Siyasi tarix. 1 h. B., 1995
 7. Həsənov C., Maksvell N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi.-Azərbaycan tarixi. 5 c. B., 2001
 8. Maksvell N., Musayev İ., İsmayılov K., Süleymanov M. Azərbaycanca milli dövlətçiliyin bərqərar olması.- Azərbaycan tarixi. 5 c. B., 2001
 9. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990
 10. Rəsulzadə M.Ə. İbtidai yerli məktəblər.-Əsərləri. 1 c. B., 1992
 11. Rəsulzadə M.Ə. Milliyyət və əyalət məsələsi.- Əsərləri. 1 c. B., 1992
 12. Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər.- Əsərləri. 1 c. B., 1992